

BIJDRAGE

Hans SCHIPPERS,
historicus

DE WESTERWHEELGROEP EN EEN ANTWERPSE SMOKKELAAR

EEN ONGEBRUIKELIJKE SAMENWERKING

Palestinapioniers aan het werk in Marum (Friesland) (links) en in Deventer (rechts), begin jaren 1920.
(Joods Historisch Museum, Amsterdam)

De Westerweelgroep was een kleine Nederlandse verzetsorganisatie die van juli 1942 tot het najaar van 1944 actief was. De groep hielp Palestijnen onderduiken of bracht hen via België en Frankrijk naar Spanje. Deze Palestijnen waren merendeels jonge Joden uit Duitsland en Oostenrijk, die in de jaren 1930 naar Nederland waren gevlucht. De groep van ruim 800 mannen en vrouwen, onderdeel van de pioniersbeweging Hechalutz die vooral in Oost-Europa erg sterk was, volgde opleidingen om zich als landbouwer in Palestina te kunnen vestigen.¹ Tijdens de moeizame zoektocht naar een veilige ontsnappingsroute uit Nederland werkte de Westerweelgroep enige tijd samen met de Antwerpse smokkelaar Henri 'Rik' Lelièvre. In dit artikel hebben we aandacht voor deze ongebruikelijke combinatie en de naoorlogse nasleep ervan.

Het Paviljoen in Loosdrecht

De Westerweelgroep ontstond in de zomer van 1942 toen de Duitsers Joden in het zogeheten doorgangskamp Westerbork in Drenthe begonnen te concentreren. Van daaruit vertrok half juli een eerste transport naar Polen. Onder hen was een groep van ruim twintig minderjarige pioniers, die in een Amsterdams pension woonden. Zij hadden in Nederland geen familie of bescherming en waren dus een makkelijke prooi. De pioniers waren afkomstig uit het kamp Werkdorp Wieringermeer dat de Duitsers begin 1941 hadden opgeheven. Er verbleven toen zowat driehonderd jongeren die op de vlucht waren voor het antisemitisme in nazi-Duitsland.²

In het plaatsje Loosdrecht in de buurt van Utrecht woonden vijftig Palestinapioniers in de leeftijd van 15 tot 19 jaar. Ze verbleven in het Paviljoen, een vroeger opvanghuis voor moeilijk opvoedbare jongeren. Zij verkeerden grotendeels in dezelfde positie als de Amsterdamse groep, maar werden begeleid door enkele ouderen die vastbesloten waren hen niet te laten deporteren. Een van de leiders, de Duitse Jood Joachim 'Sushu' Simon, had begin 1942 een vlucht naar Zwitserland voorgesteld. Daar was niets van gekomen. Maar toen eind juli duidelijk werd dat de Loosdrechtse groep snel naar het doorgangskamp Westerbork zou moeten, gingen hij en twee andere leiders, de Nederlanders Mirjam Waterman en Menachem Pinkhof, op zoek naar onderduikplaatsen. Dat lukte nauwelijks.

In Nederland kwam pas in het voorjaar van 1943 een centrale organisatie voor hulp aan onderduikers tot stand. De Joodse Raad, die onder Duitse druk was opgericht, raadde onderduiken en verzet af. Wel was begin 1941 in Amsterdam en omgeving van communistische zijde al een staking georganiseerd om te protesteren tegen de Jodenvervolging.

Deze Februaristaking was echter bruut onderdrukt, waarbij een tiental doden was gevallen.³ Dit had Nederlanders afgeschrikt om Joden te helpen. Velen zagen ook het gevaar van de antisemitische Duitse maatregelen niet in of wilden het niet zien. Eind juli besloot Mirjam Waterman daarom om Joop Westerweel, een vroegere relatie uit het onderwijs, om hulp te vragen.

Een geboren rebel

Westerweel was een charismatische persoonlijkheid en onversneden rebel. Hij was in 1899 in Zutphen geboren in een gezin dat lid was van een orthodox protestants kerk-

De Duitse Palestinapionier Joachim 'Sushu' Simon legde de contacten met het Joodse verzet in Frankrijk om een ontsnapingsroute naar Spanje te vinden. (Joods Historisch Museum, Amsterdam)

Geknielde Joden worden onder schot gehouden in Amsterdam na de staking tegen de Jodenvervolging in februari 1941. De foto werd na de Tweede Wereldoorlog hét icoon van de Jodenvervolging in Nederland en van de Februaristaking. © Spaarnestad Photo

genootschap, de Vergadering der Gelovigen. Deze vernieuwingsbeweging was in Engeland ontstaan, inspireerde zich op de eerste christelijke gemeenten en koppelde dit aan eerbied voor het Oude Testament. Alhoewel Joop Westerweel al jong brak met de Vergadering bleef de Bijbel een inspiratiebron voor hem. In politiek opzicht was hij actief aan de linkerkant van de sociaaldemocratische SDAP. Toen hij begin jaren 1920 in Nederlands-Indië als onderwijzer ging werken, bracht dit hem in moeilijkheden. De overheid wilde hem er eerst niet toelaten en liet hem daarna door de geheime dienst volgen. Toen die 'illegale

activiteiten' vaststelde, werd Westerweel overgeplaatst van Sumatra naar Java. Daar waren Europeanen verplicht deel te nemen aan een militieopleiding, een soort burgerwacht. Pacifist Westerweel weigerde die deelname, waarna hij enkele maanden gevangen werd gehouden en daarna uitgewezen naar Nederland.

Na terugkeer ging Joop Westerweel in 1925 aan de slag op een school in een Amsterdamse volksbuurt. Hier ontmoette hij zijn tweede vrouw Wil Bosdriesz met wie hij in 1932 als hoofd op de progressieve school de Kinderwerkplaats in Bilthoven ging werken.

Joop Westerweel met zijn vrouw Wil Bosdriesz en hun twee kinderen. (Privécollectie)

Deze school was opgericht door het echtpaar Boeke en speelde een belangrijke rol bij de onderwijsvernieuwing in Nederland. De leerlingen hadden onder meer veel inspraak en konden zelf kiezen welk onderdeel van de stof ze in een bepaalde periode wilden volgen.⁴ Joop en Wil Westerweel voelden zich aanvankelijk erg op hun plaats in Bilthoven. Joop reorganiseerde het onderwijs en zocht contact met scholen in de buurt voor vervolgoopleidingen. Het gezin Westerweel, dat inmiddels drie kinderen had, nam volop deel aan het gevarieerde cultuuraanbod van de Werkplaats. De meeste leerlingen hadden grote waardering voor Joops enthousiasme en onconventionele manier van optreden.

De latere hoogleraar geschiedenis Hermann von der Dunk herinnerde zich hem ruim twintig jaar later als het middelpunt van allerlei activiteiten: 'enorme wilde haardos, een groot rood hoofd op een klein gebogen

lichaam, druk gesticulerende handen ... de vingers indringend gespreid als een vlemuis: Joop.' Andere leerlingen zagen later nog voor zich hoe hij bij het sporten als 'een kobold' over het veld holde. En de toneelstukken die hij regisseerde waren 'een belevens', waar hij helemaal in opging.⁵

Westerweel was in de jaren 1930 politiek actief bij de hulp aan vluchtelingen van de Spaanse Burgeroorlog. Hij had ook contact met Nederlandse Spanjestrijders. Na de Kristallnacht van 1938 organiseerde hij samen met leerlingen van de Werkplaats hulp aan Joodse vluchtelingen, onder meer door huis-aan-huiscollectes. Later was hij betrokken bij protestacties tegen de Japanse inval in China.

Eind jaren 1930 ontstonden er conflicten tussen Joop Westerweel en Werkplaatsoprichter Kees Boeke. Deze voelde zich door zijn schoolhoofd voorbijgestreefd.

Hij was het ook niet eens met het door Joop ingevoerde testsysteem om de prestaties van leerlingen te meten. Joop op zijn beurt verweet Kees een ondoorzichtig financieel beleid, waarbij hij zichzelf en zijn familie zou bevoordelen. Daar kwam nog bij dat Westerweel zijn ongebonden opvattingen ook op seksueel vlak in de praktijk bracht. Er waren verhoudingen en roddels en die wogen op zijn huwelijk. Na een nieuwe affaire, waarschijnlijk met Mirjam Waterman, had Wil er begin 1940 genoeg van en ging ze met de kinderen elders wonen. Joop trok zich overspannen terug en nam in maart 1940 ontslag. In mei van dat jaar werd hij benoemd tot hoofd van de Montessorischool in Rotterdam. Begin 1941 voegde Wil zich weer bij Joop.⁶

De eerste oorlogsjaren

De oorlog stelde veel links-socialisten en pacifisten voor problemen. Sommigen uit de eerste groep meenden dat het om een 'imperialistische oorlog' ging, waar zij buiten wilden blijven. En veel pacifisten waren aanvankelijk blij dat de oorlog in Nederland na vijf dagen was afgelopen. Maar vrede werd het natuurlijk niet. Al snel moesten zij hun houding bepalen tegenover een bezetter van wie het beleid tegen hun ideeën inging.

Joop Westerweel vond de antisemitische maatregelen volslagen onaanvaardbaar. Al in het najaar van 1940 was hij betrokken bij een protestactie tegen het ontslag van Joodse ambtenaren. Tegen andere anti-Joodse maatregelen protesteerden hij en Wil door er zich ook aan te onderwerpen. Zij gingen bijvoorbeeld niet meer naar de bioscoop of het theater omdat die voor Joden verboden waren. Een poging echter om hulp te bieden aan Duits-Joodse vluchtelingen in Amsterdam mislukte. Mogelijk bang voor een provocatie van Duitse zijde lieten zij een teleurgestelde

Joop weten dat ze zichzelf wel konden redden. In de zomer van 1942 verleenden Joop en Wil wel onderdak aan een Joodse familie uit Amsterdam die op de vlucht naar België in Rotterdam was blijven steken. Dit waren echter individuele acties. Joop en Wil waren geen onderdeel van een verzetsgroep.

Toen Mirjam Waterman Joop om hulp vroeg, ging hij er dan ook graag op in. In Loosdrecht ontmoette hij nog enkele andere helpers. Ook zij waren door Menachem Pinkhof en Mirjam benaderd en kwamen allen uit de kring van (oud-)medewerkers en leerlingen van de Werkplaats. De belangrijkste waren de uit Friesland afkomstige socialist en dienstweigeraar Bouke Koning die er enkele

De Friese socialist en dienstweigeraar Bouke Koning speelde een belangrijke rol in de Westerweelgroep. (Ghetto Fighters House Archives (GFHA), Lohamei Hageta'ot, Israel)

De pioniers van Loosdrecht, die in augustus 1942 met de hulp van de Westerweelgroep onderdoken. (Ghetto Fighters House Archives (GFHA), Lohamei Hageta'ot, Israel)

jaren als tuinder in de moestuin had gewerkt, en Jan Smit een werkloze timmerman en socialist uit Rotterdam die als klusjesman op de school werkte. Zij vormden samen met Wil de beginkern van de Westerweelgroep.⁷

De onderduikoperatie

Doener Joop nam direct de leiding op zich. Volgens Jan Smit deed hij dat uitstekend. Hij maakte iedereen duidelijk dat er geen weg terug was. De Joodse leidinggevenden overtuigde hij om niet te luisteren naar de Joodse Raad, die adviseerde om uitstel van melding aan te vragen. Iedereen ging op zoek naar onderduikadressen. Bouke Koning vond er

twaalf bij familie en kennissen in Friesland, Jan Smit acht bij vrienden van de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC), de socialistische jeugdbeweging. Joop zorgde dan weer voor adressen bij kennissen in Zutphen en in het linkse milieu. En zijn bejaarde moeder verborg een vrouwelijke pionier.

Op 15 augustus kreeg de leiding van Loosdrecht een gecodeerd bericht dat de Duitsers de groep binnen enkele dagen naar Westerbork zouden brengen. De volgende dag werd begonnen met de onderduikoperatie. Sterren werden van de jassen gehaald, pioniers kregen valse papieren en goede raad hoe zich te gedragen en hoe zich bezig te houden. De vrouwelijke pioniers kregen ter voorberei-

ding op het onderduiken seksuele voorlichting. De eigenlijke onderduikoperatie verliep als in een roes. De helpers brachten de pioniers in hoog tempo weg, op de fiets naar het station in Utrecht en dan met de trein naar hun bestemming. Binnen enkele dagen had iedereen onderdak. Toen de Duitsers kwamen om hen naar Westerbork te brengen, was het Paviljoen leeg.

Al spoedig bleek echter dat onderduiken één ding was, maar iedereen ondergedoken houden een ander. Sommige onderduikgevers hadden zich bereid verklaard om een pionier korte tijd te verbergen, maar waren niet bereid om die termijn te verlengen. Anderen schrokken van het feit dat hun onderduikers een wat men noemt Joods uiterlijk hadden en nauwelijks Nederlands spraken. Enkele pioniers waren de soms uiterst eenvoudige omstandigheden waarin ze terecht kwamen niet gewend en wilden weg. Weer anderen konden niet tegen de eenzaamheid. Toen de succesvolle operatie wat meer bekendheid verwierf, meldden zich in het najaar van 1942 bovendien pioniers van andere opleidingen, die eveneens wilden onderduiken. Om de druk te verminderen, meende de kern dat een vlucht naar Zwitserland de beste oplossing was. Er werd contact gelegd met enkele mensensmokkelaars die de reis voor veel geld konden organiseren. Er was echter verraad in het spel. De zestien personen sterke groep, waaronder acht pioniers, werd in Brussel aan de Duitsers overgeleverd en naar Auschwitz gestuurd. Een van hen smokkelde een briefje uit de gevangenis en kon zo hun lot bekendmaken.⁸

Een eigen weg

De Westerweelgroep was aanvankelijk zwaar aangeslagen maar besloot noodgedwongen door het gebrek aan onderduikplaatsen om de vluchtplannen niet op te geven. Voortaan

zouden ze alles wel zoveel mogelijk zelf doen. De Duitse pioniersleider 'Sushu' Simon reisde in oktober en november 1942 met veel moeite enkele malen naar onbezet Frankrijk om een vluchtroute te vinden. Zwitserland viel daarbij al spoedig af. Door de verscherping van de grenscontrole en de Duitse bezetting van de Vrije Zone in Frankrijk, half november 1942, was het land zeer moeilijk bereikbaar geworden. Simon besloot daarom te kiezen voor Spanje. Er werden afspraken gemaakt met de Hechalote in Frankrijk, en begin 1943 vertrokken de eerste groepjes van twee. Leden van de Westerweelgroep brachten hen de Belgische grens over. Daarna reisden ze door naar Brussel waar 'Sushu' Simon hen zou opvangen. Dit liep echter mis omdat deze eind januari 1943 op de Nederlandse grens was gearresteerd, waarna hij, om niemand te verraden, zelfmoord had gepleegd. Twee pioniers reisden op eigen houtje door. Maar twee anderen, Moshe Osterer en Fritz Bachrach, beiden afkomstig uit het Werkdorp Wieringermeer, bleven in Brussel steken. Joop Westerweel bracht hen vervolgens naar Antwerpen waar hij hen voorstelde aan Henri 'Rik' Lelièvre, een Antwerpse smokkelaar.

Henricus Lelièvre was een avonturier en opportunist eerste klas. Hij was in december 1900 geboren in Overpelt, in Belgisch-Limburg. Van 1922 tot 1939 had hij als steward en kelner op passagiersschepen en aan de wal gewerkt. In dat laatste jaar was hij bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog gemobiliseerd. Na de Belgische capitulatie op 28 mei was hij krijgsgevangen gemaakt. Maar in juni 1940 was hij, net als de andere Vlaamse gevangenen, vrijgelaten.

Daarna ontving hij enige tijd werkloosheidssteun. Maar in september 1940 vertrok Lelièvre via het Bureau van de Gewestelijke Arbeidsbemiddeling vrijwillig naar Duitsland om er te werken. In het voorjaar van 1941

keerde hij terug, maar vanaf juni 1941 werkte hij opnieuw via bovengenoemd bureau in Noord-Frankrijk. Van half januari tot begin juni 1942 was hij actief als tolk (taalman) bij de Duitse firma J. Künstler in Bordeaux. Volgens een verklaring droeg hij bij dat werk een Duits uniform, mogelijk van de Organisation Todt (OT).⁹

Voor Lelièvre naar Bordeaux vertrok had hij zich aangemeld bij de Nationaal Koninklijke Beweging (NKB), een rechtse verzetsorganisatie die was voortgekomen uit het door Léon Degrelle geleide Rex. Hij had daarbij de eed van trouw afgelegd tegenover J.-E. De Ridder, de provinciaal bevelhebber. Volgens diens naoorlogse verklaring zou Lelièvre in september en oktober 1942 enkele malen onderduikers en verzetsmensen naar Frankrijk hebben gebracht voor NKB-ondercommandant Gustaaf Wouters. Volgens De Ridder smokkelde hij eenmalig boven Nederland neergeschoten geallieerde vliegers naar Compiègne, waar hij ze overdroeg aan het Franse verzet. Vanaf eind 1942 lijkt Lelièvre tevens voor eigen rekening Joden naar Frankrijk te hebben gebracht.

Lelièvres persoonlijke leven was minstens even avontuurlijk als zijn beroepsleven. Hij was op 20-jarige leeftijd getrouwd met Petronella Stevens, bij wie hij twee kinderen had. Begin jaren 1930 ging hij echter samenwonen met Julia Cole. Zij exploiteerde aan de Kronenburgstraat en later aan de Falconrui in het Antwerpse havenkwartier de herberg, of beter gezegd het rendez-vous huis Chez Julia.¹⁰

Op pad met Rik en 'Theo'

Hoe Joop Westerweel met Rik Lelièvre in contact is gekomen, is niet duidelijk. De eerste verkende in die periode per trein en bus ontsnappingsroutes over de Belgische grens. Daarbij bekeek hij ook de tactiek van smok-

kelaars, die vooral tabak naar Nederland brachten. Mogelijk heeft Westerweel hem in die hoedanigheid ontmoet. Wellicht hebben ook Belgische contacten in Antwerpen hem op de mensensmokkelaar gewezen. Hoe dan ook was er door het wegvallen van Simon niet veel keus. Westerweel, die allergisch was voor autoriteiten, heeft in de vrijbuiters Lelièvre mogelijk een soort geestverwant gezien.

In Antwerpen troffen Westerweel, Osterer en Bachrach nog twee andere pioniers 'de Loosdrechters' Willy Gerler en Heinz Sechestower, respectievelijk 18 en 19 jaar oud. Lelièvre bracht het viertal midden februari per trein naar Parijs en vandaar naar Bordeaux. Hier verbleven ze enkele dagen in een bordeel, waarna Lelièvre ze overdroeg aan een Franse gids die hen naar een plaatsje

Net als enkele andere vrouwelijke pioniers speelde Lore Durlacher een belangrijke rol in de Westerweelgroep. Zij verzorgde onder meer ondergedoken pioniers. (Privécollectie)

dicht bij de Spaanse grens bracht. De gids, die zelf niet mee durfde, legde hun de verdere route uit. Na een urenlange tocht arriveerden de vier in Spanje. De herbergier die ze daar als eerste ontmoetten, vertelde hun dat vrijwel niemand in de overtocht slaagde, omdat er twee Duitse wachtposten waren.¹¹

In de loop van de daaropvolgende maanden arriveerden er met de hulp van 'Theo', een andere Antwerpse smokkelaar, nog dertien pioniers in Antwerpen.¹² Zij werden ondergebracht op de 'mansarde' van Chez Julia en wachtten daar op de terugkeer van Lelièvre. Hij was opnieuw met drie Joden, onder wie waarschijnlijk twee pioniers, naar Bordeaux gereisd. Hij kwam daar echter nooit aan. Op 13 maart 1943 werd hij door de Duitse politie aangehouden in het Noord-Franse

Willy Hirsch, die de Feldgendarmarie ervan overtuigde dat de ondergedoken pioniers bij Chez Julia Nederlandse arbeiders waren. (Privécollectie)

Compiègne. Lelièvre stond in een opsporingslijst vermeld als deviezensmokkelaar. Pas weken later werd zijn aanhouding in Antwerpen vernomen door een briefkaart uit het concentratiekamp Sachsenhausen bij Berlijn, waar hij inmiddels was opgesloten.

De pioniers bij Chez Julia vroegen zich af wat ze nu konden doen. Gelukkig nam een van hen, de wat oudere Ernst 'Willy' Hirsch, het heft in handen. Hij was in 1916 in Aken geboren maar was in 1939 naar Nederland gevlucht. Hirsch had geen formele opleiding, maar hij was een praktisch denkend man. Hij sprak redelijk goed Nederlands en was bovendien niet bang. Hij maakte enkele malen de gevaarlijke reis naar Amsterdam om de leiding van de Hechalote raad te vragen en geld en valse reispapieren voor de groep mee te nemen. Met Julia Cole maakte hij ook afspraken over het verblijf en de betaling van de dertien in haar 'herberg'.

Tot eind juni 1943 ging dit goed. Toen deed de Feldgendarmarie, de militaire politie, een inval bij Chez Julia, waarschijnlijk na een ruzie van Julia met een prostituee. De dertien Joden werden gearresteerd, maar Willy Hirsch vertelde de Duitsers dat zij Nederlandse arbeiders waren op weg naar hun werk in Bordeaux. Als bewijs toonde hij de vervalste reispapieren. De pioniers werden met een vracht- en een personenauto naar een kazerne gebracht. Na vier dagen kregen zij te horen dat zij na een medisch onderzoek op geslachtsziekten naar Frankrijk konden vertrekken. Dat onderzoek was nog even spannend, omdat de meeste pioniers besneden waren. De inspectie werd echter uitgevoerd door een verpleger die haast had, waardoor alles goed afliep. De dertien werden, vergezeld door enkele militairen, naar een werkplaats van de OT in Normandië gebracht, waar zij als bouwvakkers aan de Atlantikwall aan de slag moesten.¹³

Dat het Antwerpse avontuur goed afliep, was waarschijnlijk omdat de Feldgendarmeerie de zaak met Chez Julia, waar ook Duitse militairen kwamen, snel uit de wereld wilde hebben. Tijdens een kort intermezzo bracht smokkelaar 'Theo', als vervanger van Lelièvre, vier pioniers naar de Franse grens. Maar omdat hij onbetrouwbaar bleek, nam Palestinapionier Kurt Reilinger in de zomer van 1943 de plaats in van 'Sushu' Simon als organisator van de ontsnapingsroute naar Spanje. In samenwerking met de Armée Juive, een Joodse verzetsgroep in Frankrijk, slaagde hij erin nog eens ongeveer zestig pioniers over de Pyreneeën te brengen. In totaal bereikten circa zeventig pioniers Spanje, met inbegrip van de door Lelièvre begeleide vier met Osterer. Zo'n honderd pioniers konden tot de bevrijding in Frankrijk onderduiken. Ongeveer eenzelfde aantal door de Westerweelgroep verzorgde pioniers overleefde in Nederland.¹⁴

W.F. Hermans in Antwerpen

Met Henri Lelièvre liep het slecht af. Waarschijnlijk omdat hij betrokken was bij een voedseloproer werd hij in het najaar van 1944 van Sachsenhausen naar het concentratiekamp Neuengamme bij Hamburg overgebracht. Daar overleed hij eind maart 1945, waarschijnlijk in een van de vele buitenkampen. Hij werd begraven in een massagraf. Zijn vriendin Julia Cole overleed in 1945 door ziekte.¹⁵

Op 8 april 1946, nog voor zijn lot officieel bekend was, had de NKB al een verklaring uitgegeven. Daarin stond dat Henri Lelièvre 'sedert het einde van 1941' lid van de beweging was geweest. Bij zijn opdracht om onderduikers over te brengen zou hij zijn aangehouden en als politiek gevangene naar Duitsland zijn gevoerd. 'Tot op heden keerde hij nog niet terug naar België'. Lelièvre zou tijdens de be-

zetting 'een onzer verdienstelijkste leden' zijn geweest, 'die boven alle lof verheven stond, waardoor hij de graad van sergeant bekwam'. De verklaring was opgesteld en ondertekend door NKB-majoor J.-E. De Ridder. Medeondertekenaar was generaal-majoor Graff, 'bevelhebber van de beweging'.¹⁶

Eind oktober 1947 ontving Petronella Stevens, Lelièvres wettige echtgenote, bericht dat het lichaam van haar man was gevonden. Hij werd eind 1948 naar België overgebracht en opnieuw begraven. Op 2 juni 1949 werd hij door een Antwerpse beoordelingscommissie erkend als 'gewapende weerstander'. Waarschijnlijk naar aanleiding van die erkenning vroeg mevrouw Stevens een verzetspensioen aan. In het kader van het onderzoek naar de reden van Lelièvres arrestatie legde zij op 19 september een verklaring af over het verzetverleden van haar man, waar zij niet veel vanaf wist. Hij zou zijn aangeworven bij de NKB door een zekere Marcel Crop. Hij had het 'sluikblad' *België Vrij* en andere 'anti-Duitse druksels' verspreid en ondergedoken leden van het verzet naar Frankrijk gebracht. Hij was in maart 1943 bij Compiègne aangehouden. Zij noemde behalve Crop nog enkele andere leden van de NKB, die echter allen waren overleden. De NKB verklaarde ongeveer hetzelfde en noemde de namen van zes door de Duitsers terechtgestelde medestrijders.

De opsteller van de verklaring concludeerde dat de onderzoekers 'nergens [hebben] kunnen vernemen welke activiteit betrokkene bepaald gesteld heeft. Wij hebben geen getuigenissen van zijn weerstandsdaden kunnen aantreffen en nergens kon ons verzekerd worden met wie hij aangehouden werd.' Evenmin was duidelijk geworden dat Lelièvre vrijwillig voor de bezetter had gewerkt. Hij was onbekend op het Krijgsauditoraat.¹⁷ Vervolgens gaf de Staatscommissaris voor pensioenen opdracht aan de Antwerpse po-

Het concentratiekamp Neuengamme bij Hamburg waar Lelièvre eind maart 1945 overleed.
(Beeldbank Nederlands Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocide Studies (NIOD), Amsterdam)

litie, afdeling bijzondere opdrachten, voor een 'streng onderzoek' naar het verzetswerk van Lelièvre. Dit te meer omdat uit de Duitse *Fahndungsliste* VII, blad 139bis bleek dat hij was aangehouden wegens 'een inbreuk tegen de Duitse deviezenwetten'. De NKB zou over een en ander duidelijkheid moeten geven.

Dit vervolgonderzoek vond plaats in 1951. Provinciaal bevelhebber De Ridder werd uitvoerig gehoord maar kon niet veel vertellen. Zijn ondergeschikte Gustaaf Wouters had hem van de opdrachten die Lelièvre voor de NKB had uitgevoerd op de hoogte gebracht. Maar eind 1942 was vrijwel de hele groep van Wouters door de Duitsers gearresteerd 'in verband met wapens voor de weerstand'. Een paar leden, onder wie Lelièvre, waren ontsnapt. De andere groepsleden, onder wie Wouters zelf, waren door de Duitsers terechtgesteld of waren in Duitse concentratiekampen omgekomen. De Ridder achtte

het onmogelijk dat Lelièvre zich had beziggehouden met deviezensmokkel, omdat hij dat zou hebben bemerkt. Hij meende dat de smokkelaar was gearresteerd als gevolg van zijn verzetswerk voor de groep Wouters. De weduwe van Gustaaf Wouters en een vroegere werkgever van Lelièvre konden vrijwel niets van belang vertellen. De weduwe herinnerde zich hem vaag en achtte het mogelijk dat hij betrokken was bij verzetswerk van de NKB. De werkgever had Lelièvre na 1939 niet meer gezien.¹⁸ Een van de zonen van Julia Cole en haar zuster Maria gaven wel waardevolle informatie. De zoon, 12 jaar oud in 1942, verklaarde dat Lelièvre bij hen in huis woonde en lid was van een weerstandsgroep, waarvan hij de naam niet wist. Hij had zich beziggehouden met het overbrengen van 'ondergedokenen en weerstanders', onder wie Nederlanders. Namen of adressen wist hij echter niet. Soms verbleven er wel tien

mensen in hun woning. De zoon had nog een foto van vier personen die door Lelièvre naar Frankrijk waren gebracht.¹⁹

Het verhaal van Maria Cole was nog belangrijker. Zij vertelde dat de vriend van haar zus in 1942 en 1943 Hollandse Joden naar Frankrijk had begeleid. Hoe hij daarmee in contact was gekomen, wist zij niet, 'doch in de herberg van betrokkene kwam steeds een en dezelfde man, een Hollander, telkens 2 à 3 joden brengen. Zij bleven dan 2 à 3 dagen bij betrokkene overnachten en werden dan door hemzelf naar Frankrijk gebracht.' De Joden hadden papieren bij zich die vermeldden dat zij in Bordeaux werkten. Lelièvre zou in totaal negen Joden hebben weggebracht. Bij een laatste transport van drie man was hij aangehouden. Op dat moment zaten er volgens Maria Cole nog veertien Joden op transport te wachten op de mansarde van de herberg.²⁰ Haar verklaring klopte goeddeels met de verhalen van de Palestinapioniers. Ook het vervolg van haar verklaring over de inval en de arrestatie van de Joden is interessant. Ze vertelde dat een geüniformeerde Duitser op een zondagmiddag rond 14 uur de herberg was binnengekomen. Op dat moment was ze er alleen. Haar zus Julia was ziek. Daarna volgden nog twee Duitsers die naar boven gingen, de tien aanwezige Joden arresteerden en in een vrachtwagen meenamen. De geüniformeerde Duitser bleef samen met Maria wachten op de vier Joden die niet thuis waren. Toen die arriveerden, werden zij en Maria meegenomen in een personenwagen. In een 'Duits bureau' werd Maria ondervraagd of de jongens uit de herberg echt in Bordeaux werkten, zoals op hun papieren was vermeld. Zij had dit bevestigd, waarna zij vrijkwam. Maria hoorde daarna niets meer van de zaak. Ze verklaarde verder nog dat de Hollander die de Joden kwam brengen, telkens 'twee duizend fr. per kop' betaalde om hen naar

Frankrijk te begeleiden. Om de zaak minder verdacht te maken was Maria tweemaal met Lelièvre naar Bordeaux gereisd. 'Telkens hebben we drie joden meegenomen en wanneer we ginds aankwamen moest ik in een café blijven wachten, terwijl Rik de joden ging wegbrengen. Aan wie hij ze daar overmaakte, heb ik nooit geweten, noch gezien.'

Maria had geen geld gekregen om mee te reizen. Zij had er wel vaak om gevraagd maar Rik zei dan altijd dat hij zelf ook nog niet betaald was. Maar dat was volgens Maria niet waar. Van het smokkelen van geld of goud naar Frankrijk wist zij niets.²¹ De onderzoekers deden naar aanleiding van haar verklaring een onderzoek 'in de volksbuurt der Falconrui', waar Chez Julia gevestigd was, 'om te verneemen of er werkelijk joden zijn aangehouden'. Niemand had daar echter iets van gezien of gehoord maar 'moest zoiets werkelijk gebeurd zijn dan zou in zulke buurt een zodanig feit onbetwistbaar de aandacht hebben getrokken.' De conclusie van het onderzoek luidde: 'Dus, al hebben wij niet bepaald kunnen uitmaken in welke omstandigheden, waar en wanneer Lelièvre aangehouden werd door de Duitsers (de reden evenmin), toch staat het onbetwistbaar vast dat hij vrijwillig arbeider voor Duitsland was, vanaf het eerste uur (eerste vertrek 16-9-1940).'²²

Het wekt dus weinig verwondering dat Petronella Stevens' verzoek om een verzetspensioen op 17 januari 1952 werd afgewezen. Als reden werd vermeld dat Lelièvre op 18 maart 1943 was gearresteerd toen hij tegen betaling Joden over de grens smokkelde. Verder had hij 'zonder dwang voor Duitsland of zijn bondgenoten' gewerkt. Hij viel zo onder de 'uitsluitingsvoorwaarden' van de wet op het verzetspensioen 'omdat hij zijn daden had gesteld uit winstbejag'. Verder werd bepaald dat Lelièvre geen recht had op de postume titel van Politieke Gevangene en op de titel Begunstigde

van het Statuut.²³ Mevrouw Stevens ging in beroep tegen de beslissing, maar dit werd in maart 1953 afgewezen. De reden was opnieuw dat Lelièvre vrijwillig voor de Duitsers was gaan werken en het onterechte argument dat hij 'naderhand geen uitzonderlijke vaderlands-lievende verdiensten heeft gehad'.²⁴

In maart 1954 werd een brief van een zekere Eugène Olthof aan het dossier toegevoegd. Op het 'smekend verzoek' van Petronella Stevens had hij een korte verklaring afgegeven, waarin stond dat naar zijn weten 'de genaamde Lelièvre tijdens de oorlogsjaren als kelner te Antwerpen werkzaam is geweest'. Deze verklaring had hij tevens aan het ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw, afdeling Statuut der Politieke Gevangenen gezonden. In een bijlage vermeldde hij een aantal zaken die zeer ongunstig waren voor Henri Lelièvre én voor zijn weduwe. Volgens hem had de eerste zich vrijwillig bij de Duitsers aangemeld voor werk. Voor hij vertrok had hij zich bij het verzet aangediend om daarna in Bordeaux op te duiken als tolk: 'Lang duurde het niet of hij had het Duitse militaire uniforme aangetrokken en kon dan voor goed het hoge woord voeren. Het moet hem aldaar uitstekend vergaan zijn want, na zekere tijd, had zijn magere gestalte merklijk toegenomen.' Toen de Duitsers met de Jodenvervolging begonnen, had Lelièvre gemeend 'met het over de grens smokkelen der verdrukte joden en welke hiervoor grote sommen betaalden, snel een fortuintje te vergaren'. Met zijn Duitse uniform en Duitse papieren zou dit gemakkelijk zijn geweest. Volgens de verklaring van Olthof zou Lelièvre daarna zijn werkterrein naar de Frans-Zwitserse grens hebben verplaatst, waar hij was aangehouden. Zijn aanvankelijke status als politieke gevangene zou te danken zijn geweest aan verklaringen van medegevangenen uit de Duitse concentratiekampen, die hij een

heel ander beeld van zijn activiteiten had gegeven. Over de weduwe Stevens verklaarde Olthof dat zij Lelièvre rond 1930 had verlaten. Zij zou in 1943 en 1944 'zeer intieme betrekkingen met de Duitsers' hebben onderhouden, 'waarmee zij zich zonder enige schaamte, arm in arm mede op straat vertoonde'. Aan het slot van zijn aanvullende verklaring liet Olthof weten dat hij niet voor een onderzoekscommissie of iets dergelijks wenste te verschijnen. Verder wilde hij geen contact met de familie van Lelièvre. Evenmin mocht zijn naam in de zaak worden genoemd.²⁵

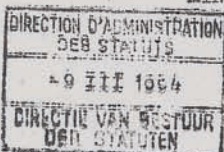
In 1955 ging Stevens opnieuw in beroep bij de Controlemcommissie voor Weggevoerden van het ministerie van Volksgezondheid en van het Gezin en vroeg ze dat Henri Lelièvre de postume titel 'van de hoedanigheid van weggevoerde' zou krijgen. Dat beroep werd in januari 1956 afgewezen. Of de verklaring van Olthof daaraan heeft bijgedragen is niet bekend. De controlemcommissie achtte bewezen dat Lelièvre vanaf zijn arrestatie op 18 maart 1943 tot zijn overlijden op 24 maart 1945 verplicht was tewerkgesteld door de Duitsers, zonder dat hij naar huis had kunnen terugkeren. Tevens was vastgesteld dat de betrokkene in 1940 en van januari tot juni 1942 vrijwillig voor de Duitsers in Duitsland en in Bordeaux had gewerkt. Op grond van dit laatste viel hij onder de uitsluitingsgrond van 'gedepoteerde tot de verplichte te werkstelling van de oorlog 1940-1945'.²⁶ Dit betekende dat Petronella Stevens geen verzetspensioen en geen uitkering voor gedwongen tewerkstelling kon krijgen.

Falend onderzoek

De eersteklasopportunist Lelièvre lijkt tijdens de oorlog een soort dubbelleven te hebben geleid. Hij werkte voor de bezetter in Duitsland en later in Bordeaux.

11. III. ANTWERPEN, 8 Maart 1954.

MINISTERIE VAN OPENBARE WERKEN & WEDEROPBOUW.

- Statuut der Politieke Gevangenen -
Wetstraat 155. - ("RESIDENCE")
BRUSSEL.

Myne Heren

Gevolg gevend aan het smeekend verzoek van Mme. Petronelle Stevens, echtgenote van LELIEVRE, Henri, welke in een concentratiekamp overleed, gaf ik haar, op 3 Maart, navolgende verklaring aldus opgesteld:

- "Ondergetekende, Eugène, Martinus, OLTHOF, wonend te Antwerpen, Rotterdamstraat 29, verklaart by deze te weten dat de genaamde LELIEVRE, Henri tydens de oorlogsjaren als kelner te Antwerpen werkzaam is geweest. Deze verklaring wordt uitsluitend afgeleverd ten behoeve van de diensten ressorterend onder de bevoegdheid der "POLITIEKE GEVANGENEN". In enkelvoud opgesteld te Antwerpen, op 3 Maart 1954. (Eug. OLTHOF)".

Opdat deze verklaring niet tot een verkeerde interpretatie zou leiden, wil ik er by deze byzonder opwyzen dat ik LELIEVRE, Henri, nog slechts gedurende het jaar 1940 -en volstrekt niet tydens de overige oorlogsjaren - gekend heb. Ik heb dan ook zorg gehad, by de afgifte myner verklaring, er Mme. Stevens vooral uitdrukkelijk opgewezen, wat ze my trouwens volstrekt niet heeft ontkend, doch my met aandrang verzocht alleen te willen vermelden dat ik haar echtgenoot, welke zyzelf steeds sedert tien jaar verlaten had, als kelner heb werkzaam geweten, op volgende byzonderheden betreffend LELIEVRE:

Het is my degelyk bekend dat LELIEVRE, Henri, geboren te Overpelt op 3 Oktober 1900, zich uit eigen beweging tot dienstneming by de Duitsers heeft aanbevolen. Om dit zichtelyk aan 't oog te onttrekken, trad hy vooreerst tot de Weerstand toe en verdween nadien onzichtbaar van 't toneel. Hy herrees kort daarop evenwel te Bordeaux, by de Duitse dienststelle in hoedanigheid van "Taalman". Lang duurde het niet of hy had ook het Duitse militaire uniforme aangetrokken en kon dan voor goed het hoge woord voeren. Het moet hem aldaar uitstekend vergaan zyn want, na zekere tyd, had zyn magere gestalt merkelyk toegenomen. Zyn eigen familieleden zyn hierover trouwens bepaald niet onwetend. Toen evenwel de Duitsers de Jodenvervolging reeds hadden ingezet, meende LELIEVRE Henri, met het over de grens smokkelen der verdrukte Joden en welke hiervoor grote sommen betaalden, snel een fortuintje te vergaren en, hiertoe waren hem toch wel alle mogelijkheden in handen gelegd enerzyds door zyn Duits uniforme en anderzyds door de Duitse papieren welke hy bezat. Hy liet bygevolg de Duitse dienststelle te Bordeaux in de steek en verplaatste zich by de Frans-Zwitserse grens. Ongelukkig voor hem verliep dit spelletje uiterst slecht en werd hy door de Duitsers gevat. Het gevolg was dan ook zyn overbrenging naar een concentratiekamp in Duitsland en waar hy dan de andere medegevangenen vermoedelyk een geheel andere thesis sluw heeft weten in te geven. Ingevolg deze laatste kan het dan ook begrypelyk zyn dat medegevangenen van dit kamp, te goeder trouw, evenwel zonder de diepe ondergrond van het individu te gissen, gunstige getuigenissen hebben afgelegd en volgens welke laatste LELIEVRE, Henri, zeer hoge onder-scheidingen verleend werden.

Zoals hoger gezegd heeft Mme. P. Stevens zelf en uit eigen willekeur haar echtgenoot, LELIEVRE Henri, zowat ten jare 1930 verlaten. Deze laatste heeft zich dan met een andere vrouw, een genaamde Julia, in de Kronenburgstraat te Antwerpen gevestigd. Mme. Stevens had begrypelyk lang voordien reeds andere betrekkingen en woont sedert 1945 en ook nu nog, met een man samen, deze laatste schynt een bankloper te zyn.

Op te merken valt dat Mme. P. Stevens zelf, gedurende de jaren 1943 en 1944, steeds zeer intieme betrekkingen met de Duitsers, 't zy burgers of militairen, onderhield en er zich zonder enige schaamte, arm in arm, mede op de straat vertoonde en vanzelfsprekend op de welgekende manier.

/.....

Huidige worat U gedaan gelykvoornig naar de geest der verplichtingen aangeaan tenopzichte Het Vorstenhuis en Vaderland, tydens myn aansluiting tot het "Gewapend Verzet" en volgens geweten en te goeder trouw zoals de toestand my degelyk bekend is.

Ik druk de wens uit terzake verder niet voor een onderzoekscmissie nooh enige andere welkdanige instelling te verschynen, daar dit de beknopte weergave is van wat my bekend en er de voorkeur aan geef niet met de familie samen te komen en dat ook myn naam niet zou bekend gemaakt worden.

Hopend U hiermede naar geweten gediend te hebben verblyf ik Myne Heren, met beleefde groeten.

Uitspraak doende op de stukken ;

Overwegende dat de overledene de staat van Belg bezat zowel op het ogenblik van het overlijden als op het ogenblik van zijn aanhouding ;

Overwegende dat de overledene door de vijand of zijn handlangers, tijdens de oorlog 1940-1945 verplicht tewerkgesteld werd in Duitsland, zonder dat hij op geregelde en kort op elkaar volgende tijdstippen huiswaarts kon keren ingevolge zijn aanhouding, zoals blijkt uit de inlichtingen van de documentatiedienst ;

Overwegende dat de overledene verplicht tewerkgesteld werd van 18 maart 1943, datum van aanhouding, tot 24 maart 1945, datum van overlijden ;

Overwegende dat de overledene vóór zijn deportatie vrijwillig gewerkt heeft in Duitsland in 1940 en eveneens voor de vijand te Bordeaux van 15 januari 1942 tot 2 juni 1942 ;

Overwegende dat hij wegens deze arbeid valt onder de uitsluitingsgrond voorzien door artikel 4 der wet van 7/7/1953 ;

Alle tegenstrijdige middelen en besluiten verwerpend ;

OM DEZE REDENEN

De Commissie zegt en beslist dat :

- De aanvraag ontvankelijk is ;
- De overledene tewerkgesteld is geweest in de voorwaarden voorzien bij de art. 1 en 2 der wet van 7/7/1953 ;
- De duur van de wegvoering loopt van 18 maart 1943 tot 24 maart 1945 ;
- Hij uitgesloten is van het voordeel der wet van 7/7/1953 en hij dus te posthume titel niet kan genieten van de hoedanigheid van gedeporteerde tot de verplichte tewerkstelling van de oorlog 1940-1945 ;

Aldus beslist en uitgesproken in zitting van 9 januari 1956.

AANWEZIG: dhr. J. PEETERS - Voorzitter
A. VAN LENT - Staatscommissaris
E. DEVOS - Afgevaardigde van de Minister
F. HULIN - Afgevaardigden van de erkende
J. ISTAS - verenigingen van weggevoerden
M. HOEMAN - Griffier.

De Voorzitter,

(get.)

J. PEETERS.

De Griffier,

A.

Voor eensluidend afschrift

De Griffier,

M. HOEMAN.

Links: Brief van Eugène Olthof met details over de activiteiten van Lelièvre. (CegeSoma, Brussel)

Rechts: Document van de Controlecommissie voor Weggevoerden met het besluit dat Lelièvre niet erkend wordt als gedeporteerde tot de verplichte tewerkstelling. (CegeSoma, Brussel)

Daarnaast was hij lid van een wat dubieuze anti-Duitse organisatie, waarvoor hij vanaf het najaar van 1942 verzetsstrijders en geallieerde piloten naar Noord-Frankrijk bracht. Rond diezelfde tijd bracht Lelièvre ook Joden, onder wie Palestinapioniers, naar Bordeaux. Hij maakte daarbij gebruik van de kennis die hij als medewerker van een Duitse organisatie in die stad had opgedaan. Maar het onderzoek naar het verzetsverleden van Lelièvre is weinig zorgvuldig gevoerd en is vermoedelijk in sterke mate bepaald door zijn maatschappelijke achtergrond. In de eerste plaats kunnen we ons afvragen of Lelièvre, die een uitkering kreeg, in 1940 en 1941 echt vrijwillig in Duitsland is gaan werken. Zijn vertrek kwam tot stand via bemiddeling van de Belgische dienst voor werkverschaffing. Weigering om in Duitsland te gaan werken had wellicht geleid tot intrekking van of korting op zijn uitkering. Zijn werk als tolk voor de OT in Bordeaux lijkt echter wel vrijwillig.

Wat de trips naar Spanje met de Palestinapioniers betreft was aan de verklaringen van zijn (stief)zoon en schoonzus Maria Cole nauwelijks serieuze aandacht besteed. Het buurtonderzoek naar de arrestatie van de Palestinapioniers in juni 1943 was blijkbaar snel en oppervlakkig gedaan. Er werd vooral gevraagd naar de aanwezigheid van een overvalwagen van de Sicherheitsdienst. Die was echter niet gebruikt. De arrestaties waren uitgevoerd door de Feldgendarmeerie met een vrachtwagen en een personenwagen. Ook bij de Duitse instanties was geen onderzoek gedaan. Evenmin was geprobeerd met de Palestinapioniers of andere door Lelièvre geholpen Joden in contact te komen. Toegegeven, door het ontbreken van gegevens was dit een moeilijke zaak. De 'Hollander', die de Joden naar Antwerpen bracht, was waarschijnlijk Joop Westerweel. Maar hij was in maart 1944, toen hij enkele pioniers naar België smokkel-

de, gearresteerd en in augustus 1944 door de Duitsers geëxecuteerd. Pioniersaanvoerder Willy Hirsch, die in het voorjaar van 1944 in Parijs was gearresteerd, kwam in 1945 om in een Duits concentratiekamp. Maar enkele pioniers die in Chez Julia hadden verbleven en die later veilig naar Palestina waren ontkomen, legden begin jaren 1950 verklaringen af over hun avonturen in Antwerpen.

Lelièvre had de Joden voor geld overgebracht. Maar als het bedrag, 'twee duizend fr per kop', dat Maria Cole genoemd had juist was, dan had hij dit voor relatief weinig geld gedaan. In de verballen en bij het vonnis was grote nadruk gelegd op het feit dat Lelièvre vrijwillig voor de Duitsers had gewerkt. Maar aan het begin van de oorlog hadden velen zich geschikt in de bezetting en hand- en spanndiensten aan de Duitsers verleend. Lelièvre had dit vanaf het najaar van 1942 gecompenseerd met zijn verzetswerk, wat hem in maart 1943 fataal was geworden.

De Duitse beschuldiging van deviezen-smokkel blijft een raadsel. Bij geen van de betrokkenen was daarover iets bekend. Wat overigens niet wil zeggen dat Lelièvre, wanneer hij daar een voordeeltje in zou hebben gezien, dit niet gedaan zou hebben. Voor een deviezensmokkelaar van enige betekenis miste hij echter de juiste achtergrond.

Dat de verklaring van Eugène Olthof bij het dossier is gevoegd, lijkt de vooringenuemenheid ten aanzien van Henri Lelièvre te bevestigen. De verklaring is tendentius en bevat bovendien aantoonbare onjuistheden. Voor zover bekend opereerde Lelièvre bij zijn verzetswerk niet in het uniform van de OT. Mogelijk is zijn uniform wel gebruikt door 'Theo', de smokkelaar die hem korte tijd verving. Over activiteiten bij de Frans-Zwitserse grens is evenmin iets bekend. Het feit dat Olthof niet in het openbaar wilde getuigen, doet afbreuk aan zijn betrouwbaarheid.

Lelièvre was zeker geen verzetsheld. Hij handelde in de eerste plaats uit opportunisme en winstbejag. Maar op zijn manier heeft hij minstens vier Palestinapioniers in veiligheid gebracht en hielp hij mee om er nog eens dertien te verbergen. Ook uit deze groep wist een aantal later naar Spanje te ontkomen. Dat Lelièvre niet de postume status van ‘politieke gevangene’ kreeg, was onjuist. Hetzelfde geldt voor het feit dat zijn weduwe geen verzetspensioen kreeg. Of zij dit verdiende – het echtpaar woonde al lang niet meer samen – is een andere zaak.

- 1 In Oost-Europa, met Polen als zwaartepunt, volgden duizenden pioniers in de jaren 1930 voorbereidende ambachtelijke en landbouwcurssussen om zich in Palestina te kunnen vestigen.
- 2 In het Werkdorp verbleven niet alleen zionistische Palestinapioniers, maar ook Joden die naar andere landen wilden gaan. De verhouding was ongeveer fiftyfifty.
- 3 B.A. SIJES, *De Februaristaking*, Amsterdam, 1954.
- 4 Kees en Betty Boeke waren Quakers. Betty Boeke was een telg uit de vermogende Cadbury-familie. Een groot deel van de financiën van het gezin Boeke was afkomstig van een door medewerkers van de firma Cadbury beheerd fonds. Zie voor informatie over de Werkplaats: Daniela HOOGHJEMSTRA, *De geest in dit huis is liefderijk*, Amsterdam, 2013.
- 5 Hans SCHIPPERS, *De Westerweelgroep en de Palestina-pioniers*, Hilversum, 2015, pp. 48-50.
- 6 Hans SCHIPPERS, *De Westerweelgroep [...]*, pp. 50-56.
- 7 De Westerweelgroep werd later onder meer aangevuld met de Haarlemse grafisch ontwerper en documentenvervalser Frans Gerritsen en de waterstaatsambtenaar Chiel Salomé. Die laatste hielp op eigen houtje Joden onderduiken, maar deed dit vanaf 1943 voor de Westerweelgroep. Hij werkte daarbij nauw samen met de Noord-Limburgse pastoor Henri Vullingsh. Ook de Duitse pioniers Lore Sieskind en Lore Durlacher speelden een belangrijke rol in de groep.
- 8 Hans SCHIPPERS, *De Westerweelgroep [...]*, pp. 63-67.
- 9 De Organisation Todt, genoemd naar de oprichter Fritz Todt, bouwde in Duitsland eerst *Autobahnen*. Later legde ze zich in West- en Noord-Europa toe op de bouw van verdedigingswerken, zoals de Atlantikwall, die een geallieerde invasie moesten voorkomen.
- 10 CegeSoma, Archief Dienst voor Oorlogsslachtoffers, Dossier Lelièvre, H. A.M.G., div. documenten.
- 11 Ghetto Fighters House Archives, Cat.nr. 166, verkl. Moshe Osterer, dec. 1955, 3, 4; Ghetto Fighters House Archives, Cat.nr. 22, interview met Willie Gerler en Peter Tower (Heinz Sechestower), door Mirjam Pinkhof, 27/04/1994.
- 12 Het is niet gelukt de identiteit van ‘Theo’, zoals hij zich liet noemen, vast te stellen. Gekleed in OT-uniform bracht hij in het voorjaar van 1943 vier pioniers naar de Franse grens. Daar liet hij hen echter in de steek. De vier zochten zelf hun weg naar Parijs en vandaar naar Bordeaux, waar zij werk vonden bij de Organisation Todt. Die nam het niet nauw met de controle van papieren.
- 13 Berrie ASSCHER, *Van Mokum naar Jeruzalem, (1924-1944)*, Beersjeva, 1996, pp. 131-136. In de verschillende verklaringen wisselt het aantal Antwerpse pioniers van elf tot vijftien. Het exacte aantal is niet bekend.
- 14 Hans SCHIPPERS, *De Westerweelgroep [...]*, p. 225.
- 15 CegeSoma, Dossier Lelièvre, div. documenten.
- 16 CegeSoma, Verklaring NKB-MNR, 8 april 1946.
- 17 CegeSoma, Verslag, 17 sept. 1949, opgesteld door de overste der Bijz. Opdrachten, R. Van de Weyer.
- 18 CegeSoma, Verslag, 7 okt. 1951, verkl. J.-E. de Ridder, Justine Caelens (wed. G. Wouters), J. Gloudemans.
- 19 CegeSoma, Verslag, verkl. Cole, François, opgesteld door overste R. Van de Weyer.
- 20 CegeSoma, Verslag, verkl. Cole, Maria, opgesteld door overste R. Van de Weyer.
- 21 CegeSoma, Verslag, verkl. Cole, Maria [...]
- 22 CegeSoma, Verslag, verkl. Cole, Maria, [...]; Verslag, conclusie, opgesteld door overste R. Van de Weyer.
- 23 CegeSoma, ministerie van Wederopbouw, Beslissing 1467, 2de Aanvaardingscommissie voor Politieke Gevangenen en hun Rechthebbenden, 17/01/1952.
- 24 CegeSoma, Aanvaardingscommissie van beroep van de Politieke Gevangenen en hun Rechthebbenden, 21 maart 1953. De beslissing was mee gebaseerd op een verklaring van 21/02/1953 over het arbeidsverleden van Lelièvre. Die vermeldde: ‘Van 1922 tot 1939 zeevaart, tot Juni 1940 mobilisatie, van 15.1.1942 tot 2.6.1942 als taalman werkzaam te Bordeaux (Fr.), J. Kunstler & Sohn.’ Verder werd gemeld dat Lelièvre via de Nationale Dienst voor Arbeidsbemiddeling tweemaal vrijwillig in Duitsland had gewerkt.
- 25 CegeSoma, Brief van E. Olthof aan het ministerie van Openbare Werken & Wederopbouw, 08/03/1954.
- 26 CegeSoma, Beslissing, Controlecommissie voor Weggevoerden, Zitting 09/01/1956.